

Pompeu Fabra i l'onomàstica

JOAN ANTON RABELLA
Oficina d'Onomàstica
Institut d'Estudis Catalans

1. PRESENTACIÓ

Un dels trets distintius de Fabra, i al qual s'han referit repetidament els principals estudiosos de la seva obra, és la sòlida competència en camps ben diversos de la llengua:

El període que li tocà de viure li facilità una formació que, com he indicat, era enciclopedista, però que no perjudicà gens la qualitat dels seus treballs com a especialista, ans al contrari, li permeté d'entrar en cadascuna de les facetes en què s'endinsà sens la miopia freqüent en els teòrics que s'ocupen d'un àmbit reduïdíssim i que s'hi obsessionen fins al punt de perdre de vista la interdependència de tots els factors que condicionen qualsevol fenomen. (Martí, 2005, p. 84)

Una visió que de ben segur els nombrosos treballs i conferències d'aquest Any Fabra hauran contribuït a confirmar amb dades i exemples concrets. Tanmateix, i malgrat aquest abast tan ampli dins les disciplines de la lingüística, pot sobtar relacionar Fabra amb l'onomàstica, un camp al qual no es va dedicar de manera específica.

I encara que en el conjunt d'una obra tan àmplia i tan determinant en alguns aspectes —com l'ortografia i la gramàtica— es pugui considerar que la toponímia i l'antroponímia són poc significatives des del punt de vista quantitatiu, l'anàlisi de la seva tasca permet veure que l'onomàstica no hi és absent («Hi ha un terreny [...] que aparentment sembla haver-li [a Fabra] restat sempre bastant estrany. Vull dir l'onomàstica i l'estudi de la toponímia. Però en el fons, fins i tot en això, havia treballat força» (Coromines, 1971, p. 403-404)) i que Fabra també va tenir en compte, com una peça més d'un projecte global, sobretot, com veurem, en el

cas de l'exonímia, és a dir, en el grau d'adaptació dels topònims d'altres llengües al català.

L'interès per l'onomàstica caldria situar-lo, doncs, no com una dedicació específica («si no va publicar res d'Onomàstica, tenia una visió panoràmica molt ampla i ben fundada sobre la història i l'origen dels nostres noms de lloc» (Coromines, 1971, p. 404)), sinó dins el procés general de codificació i normalització de la llengua.

Així, les tasques relacionades amb els noms propis se centren bàsicament en tres aspectes diferents: en primer lloc, els treballs dedicats a la fixació ortogràfica de la toponímia; en segon lloc, l'ús de topònims i antropònims per il·lustrar les diverses obres (des de l'*Ortografia* i el *Diccionari ortogràfic* fins a la *Gramàtica*), i, finalment, encara tindriem els textos de caràcter més teòric, en què Fabra reflexiona sobre els criteris i la filosofia que cal aplicar a l'hora d'emprar els exònims i alguns antropònims.

2. LA FIXACIÓ ORTOGRÀFICA DE LA TOPONÍMIA

Com apuntàvem, les tasques i accions de Fabra en el camp de l'onomàstica s'han de relacionar amb un context històric molt concret: el procés general de codificació i normativització de la llengua catalana al començament del segle xx, un procés que s'insereix en un projecte més ampli, de país, i que portarà al naixement de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) fins i tot abans de l'existència de la Mancomunitat (1914) («Prat [de la Riba] covava un magne projecte cultural per a refer la nació malmesa feia segles, una acció que hauria de recolzar-se sobre la llengua recobrada» (Badia, 2005, p. 30)). Les principals fites del procés de codificació de la llengua catalana són prou ben conegudes: el 1911 es funda la Secció Filològica (i Fabra hi «assumeix la delicada tasca de codificar la llengua catalana [...] i la seva normalització» (Badia, 2005, p. 33)), que publicarà dos anys després les *Normes ortogràfiques*, les quals permetran l'edició del *Diccionari ortogràfic* el 1917.

Serà en aquell moment històric que es crearà l'Oficina de Toponímia i Onomàstica (1921) i que apareixerà poc després la primera obra relacionada amb la fixació ortogràfica de la toponímia, la «Breu llista de noms geogràfics» publicada a la segona edició del *Diccionari ortogràfic* (1923).

2.1. Creació de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica

Badia (2005, p. 32) assenyalava que els anys vint és el moment de tirar endavant la reforma fabriana: després de l'*Ortografia* (1913) i la *Gramàtica* (1918), Fabra se

centra en les Oficines Lexicogràfiques i la realització del diccionari de la llengua catalana (Badia, 2005, p. 38). I, malgrat que és un fet que sovint no recullen els treballs sobre Fabra durant aquell període, també és el moment en què es crea l'Oficina de Toponímia i Onomàstica (28 de desembre de 1921).

L'Oficina de Toponímia i Onomàstica (predecessora de l'actual Oficina d'Onomàstica, restablerta l'any 1992) neix amb dos objectius: *recollir* i *estudiar* els noms propis catalans, tant de lloc com de persona.

D'acord amb el primer d'aquests objectius, la recopilació, la primera acció de la Secció Filològica relacionada amb l'onomàstica (acord de 19 de gener de 1922) serà la realització de la *Memòria sobre la preparació del Diccionari de toponímia i onomàstica catalanes presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excel·lentíssim Senyor President de la Mancomunitat de Catalunya*, que va signada per Pompeu Fabra com a president i Jaume Bofill i Mates com a secretari:¹

La Secció Filològica d'aquest Institut d'Estudis Catalans, en sessió celebrada el dia 28 de desembre de 1921, acordà la redacció i publicació d'una Memòria en la qual s'exposés un pla per a la preparació d'un Diccionari de Toponímia i Onomàstica de les terres de llengua catalana. (*Memòria*, 1922, p. 3)

Serà Josep Maria de Casacuberta —recordat sobretot en relació amb altres camps d'estudi, com l'edició—, que va ser el director de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica des del moment en què es va crear (Joan Coromines no s'hi va incorporar fins a l'any 1930), qui iniciarà el projecte de la realització del diccionari de toponímia i onomàstica que s'havia presentat a Prat de la Riba. Casacuberta va ser un veritable mestre per a Coromines en el camp de l'onomàstica (Moran, 2012, p. 14), i la tasca iniciada per aquest diccionari, que va restar inèdit, és la que va continuar Coromines i que va acabar derivant en el que finalment va ser l'*Onomasticon Cataloniae*:

Quan, el 1931, decidírem de posar en marxa aquesta vasta empresa, poguérem comptar no sols amb els materials toponímics i antroponímics prou abundants que teníem ja reunits des de 1925, sinó també amb les col·leccions aplegades amb la mateixa intenció per En Josep M. de Casacuberta, predecessor nostre en l'Oficina de Toponímia i Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans. (Coromines, 1989, p. vii)

1. Josep Moran (2012, p. 12) indica que la *Memòria* va ser «redactada per Josep M. de Casacuberta», mentre que Badia (2007, p. 21-22) no recull explícitament qui en va ser el redactor, però sí que considera que es va crear una comissió encarregada dels aspectes relacionats amb l'onomàstica formada per Casacuberta i Fabra (a la qual atribueix el *Report dels treballs fets per l'Oficina de Toponímia i Onomàstica durant el bienni de 1922-1923* (1923) i la *Breu llista de noms geogràfics* (1923)).

La *Memòria*, a més d'exposar el valor de l'onomàstica per al coneixement de la prehistòria de la llengua, per a la dialectologia i per a la història, es refereix repetidament a la importància de l'onomàstica en la tasca de codificació de la llengua catalana:

L'estudi de la Toponímia i l'Onomàstica dels països de llengua catalana i territoris limítrofs seria una admirable contribució a les investigacions lingüístiques, històriques, etnogràfiques i geogràfiques referents al nostre poble, i prestaria alhora serveis importants a la tasca de la fixació del català. (*Memòria*, 1922, p. 3)

Una fixació ortogràfica que havia d'incloure la toponímia i l'antroponímia perquè el procés fos complet:

L'obra de depuració i fixació del nostre idioma restaria incompleta si no tingués en compte els noms propis de lloc i de persona. (*Memòria*, 1922, p. 5-6)

Així mateix, les consideracions sobre onomàstica de la *Memòria* ja avancen el paper que hauria de tenir en altres obres, com el *Diccionari general de la llengua*:

[...] caldria acabar amb l'anarquia ortogràfica d'avui, restaurant, tant com fos possible, la forma tradicional i autèntica d'aquestes denominacions. Aquestes últimes consideracions posen de relleu la gran utilitat de l'estudi dels nostres cognoms i noms topogràfics per a la confecció del *Diccionari general de la Llengua* i del *Mapa de Catalunya*. [...] Aquest riquíssim patrimoni lexicogràfic no ha estat fins ara aprofitat gairebé gens per la nostra ciència. El seu inventari està tot just iniciat. (*Memòria*, 1922, p. 7)

L'Oficina de Toponímia i Onomàstica es crea, doncs, amb la finalitat que el procés de fixació de la llengua que s'està portant a terme sigui complet i és una mostra més de la concepció de caràcter global que Fabra té d'aquest projecte i també de la llengua.

2.2. «Breu llista de noms geogràfics»

Malgrat que des de la perspectiva actual sovint es relaciona la codificació i la normativització de la llengua principalment amb l'*Ortografia* i la *Gramàtica*, com remarca Mila Segarra (2008, p. 47), el *Diccionari ortogràfic* (1917) va ser-ne també una peça fonamental:

[Fabra] va decidir emprendre la confecció del *DOrt*, amb una doble intenció: fixar l'ortografia de cada paraula i fer la reforma encoberta de les *Normes ortogràfiques*, encara que no fos exactament com la que havia previst fer. (Segarra, 2008, p. 47)

I, de la mateixa manera, a vegades avui tampoc no es té present la gran repercussió que va tenir en aquell moment la publicació del *Diccionari ortogràfic* (DOrt):

El *Diccionari ortogràfic* és l'obra més important de Fabra del període institucional, descomptant el *Diccionari general de la llengua catalana* [...]. El ressò que va tenir aquest diccionari en la societat catalana entre 1917 i 1932 només és comparable a l'èxit del *DGLC* en el període que va de 1932 a 1939. (Segarra, 2008, p. 53)

I en aquest context, la segona edició del DOrt (1923) incorpora una «Breu llista de noms geogràfics», que ja no tornarà a aparèixer, però, en les edicions posteriors d'aquell diccionari.²

Un dels aspectes que crida més l'atenció de la «Breu llista» és que no n'hi ha cap referència al «Pròleg» de la segona edició (Fabra, 1923, p. 22-24), on precisament s'especifiquen les diferències entre la primera edició i la segona, i ni tan sols en els «Advertiments» d'aquella mateixa edició (Fabra, 1923, p. 51-55).

La «Breu llista de noms geogràfics» va de la pàgina 442 a la 448 i conté cinc-cents topònims i més de dos-cents gentilicis. Si tenim en compte la gran repercussió que va tenir el DOrt, resulta significatiu que en la segona edició s'incloués un apèndix amb noms geogràfics, ja que era una bona manera de difondre uns noms que podien tenir un ús públic rellevant i que no havien quedat recollits explícitament a les *Normes ortogràfiques*:

El fet que fos el llibre més fullejat i consultat del primer terç del segle xx s'explicaria per la necessitat i la urgència que hi havia de conèixer la recta escriptura de moltes paraules que no apareixien entre els exemples de les *Normes ortogràfiques*. (Segarra, 2008, p. 54)

Aquesta llista, doncs, contribuïa a completar en un camp poc tractat, el de la toponímia, el procés general de fixació ortogràfica de la llengua catalana.

Els gentilicis que hi consten són de països contemporanis, però també de caràcter històric, com *anseàtic* (actualment *hanseàtic*), *celtiber*, *constantinopolità*, *escita*, *filisteu*, etc. Des de la perspectiva actual, hi ha algun gentilici que pot sobtar

2. El dia de la presentació del treball present (29-11-2018), Jordi Ginebra va consultar si es co-neixia per què aquesta llista no va tornar a publicar-se posteriorment: no n'hi ha cap informació directa ni tampoc en els epistolaris; sembla plausible que l'evolució dels criteris aplicats a la «Breu llista», que, com assenyalam, trobem a les «Converses filològiques» a partir de l'any 1925, fes que calgués replantejar-se molts dels casos que hi figuraven, la qual cosa implicava una tasca important a l'hora de refer la llista, una tasca que potser no es va poder portar a terme ateses altres feines de caràcter urgent en aquell moment.

o semblar anacrònic (com *bascongat*, *germà* ‘germànic’ o *candiota*, que remetria a la forma antiga, *Càndia*, del topònim cretenc *Iràklío*); i en altres casos el que pot cridar l’atenció és la selecció dels gentilicis, ja que no hi figuren alguns topònims molt rellevants, mentre que n’hi ha d’altres que, en contra de la percepció actual, en aquell moment devien ser o es devien considerar significatius (com *engadí* (de la regió d’Engadina, al cantó dels Grisons, Suïssa), *jutlandès* (de Jutlàndia, Dinamarca), *liegès* (de Lieja, Bèlgica), *moabita* (de l’antic regne de Moab, a l’actual Jordània) o *samoiede* (d’un poble àrtic emparentat amb els lapons)).

Des del punt de vista ortogràfic, el més remarcable és que hi consten formes que posteriorment s’han fixat amb una solució diferent (com *baverès* (avui *bavarrès*), *lombard* (avui *llombard*), *manxúric* (encara que també hi ha *manxú*) o *pirenenc* (avui *pirinenc*)).

Els cinc-cents topònims que figuren a la «Breu llista de noms geogràfics» corresponen fonamentalment a exònims, és a dir, a topònims de fora de l’àrea de la llengua catalana, encara que també n’hi ha algun de català (com (*l’*)*Alguer*), que s’hi devia incloure amb la finalitat de fixar-ne la grafia perquè hi devia haver fluctuacions gràfiques en aquell moment.

Com en el cas dels gentilicis, un dels aspectes remarcables dels topònims inclosos en la «Breu llista» és el criteri de selecció, ja que alguns que hi consten avui no existeixen (com *Senegàmbia*) o no tenen la rellevància que devien tenir en aquell moment —una rellevància que sovint devia ser més històrica que geogràfica. Així hi consten topònims com *Abuquir* (petita ciutat al costat d’Alexandria, avui *Abukir*), *Annobom* (petita illa de Guinea Equatorial, avui *Annobón*), *Beluxtistan* (regió històrica a cavall entre Iran, Afganistan i Pakistan, avui *Balutxistan*), *Coburg* (petita ciutat de Baviera), *Rumèlia* (nom històric otomà dels Balcans i Grècia), etc.

L’aspecte més significatiu dels exònims que consten a la «Breu llista» és, però, el criteri d’adaptació que es va adoptar en aquell moment i que en força casos reflecteix l’aplicació d’un grau significatiu de catalanització de l’exonímia. En algun cas es van seleccionar antigues formes documentades històricament en català (com *Cèlebes*, l’actual *Sulawesi* (illa d’Indonèsia), o *Meandre*, que correspon al riu *Büyük Menderes* (Turquia)), però sobretot el que hi ha són adaptacions ortogràfiques que posteriorment no s’han mantingut, com *Lubec* (per *Lübeck*), *Alasca* (*Alaska*), *Cotxin-Xina* (*Cotxinxina*), *Dresde* (*Dresden*), *Estutgard* (*Stuttgart*), *Francfort* (*Frankfurt*), *Hong-Cong* (*Hong Kong*), *Làcium* (*Laci*), *Lombardia* (*Llombardia*), *Nova-York* (*Nova York*), *Orinoc* (*Orinoco*), *Xang-Hai* (*Shanghai*), etc.

Ara bé, si tenim en compte la informació que consta a les «Converses filològiques» (vegeu l’apartat 4), el criteri d’adaptació dels noms estrangers era un tema de debat ben viu al començament dels anys vint, una qüestió en què Fabra es va manifestar contrari a les catalanitzacions —si no era en uns casos ben concrets—

poc després d'aquesta segona edició del DOrt, l'any 1925 (converses 685 (31-07-1925) i 686 (2-08-1925)) i l'any 1928 (conversa 839 (5-07-1928)).

Un darrer aspecte interessant sobre els topònims que apareixen a la «Breu llista» és que n'hi ha diversos que habitualment es fan servir amb article i que hi apareixen sense (*Alguer, Caire, Ebre, Meca*), una situació que és possible que s'hagi de relacionar amb la presentació dels topònims en forma de llista, perquè, contràriament, a la *Gramàtica* de 1912 trobem, per exemple, *el Caire* amb article (Fabra, 2005 [1912], p. 33).

2.3. *Llista dels noms dels municipis de Catalunya*

L'última consideració de la *Memòria* de 1922, sobre la utilitat de la toponímia per a la confecció d'altres obres com el *Mapa de Catalunya*, enllaça amb la realització d'una altra obra important dins el procés de codificació de la llengua: la llista dels noms dels municipis de Catalunya. Aquesta era una tasca que no s'havia pogut portar a terme anteriorment, però la proclamació de l'Estatut d'autonomia (1932) permeté afrontar l'oficialització dels noms dels municipis en català.

Aquest potser ha estat un aspecte més valorat des de la perspectiva de la geografia que des de la lingüística, però, de fet, la determinació de la forma ortogràfica adequada dels noms dels municipis de Catalunya va ser una tasca fonamental per a l'accés de la toponímia catalana als registres formals, sobretot administratius i institucionals.

La Generalitat de Catalunya, per mitjà del Decret de 20 d'abril de 1931, va encarregar a la Secció Filològica de l'IEC la confecció d'una llista amb el nom i la forma ortogràfica correcta dels municipis de Catalunya («En aquest decret s'encomanava a la Secció Filològica la revisió dels noms quant a l'ortografia, i el restabliment de la forma catalana dels noms que havien estat castellanitzats» (*Llista*, 1933, p. 5)).

La ponència que va portar a terme aquest encàrrec estava formada per Pompeu Fabra i els membres de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica d'aleshores, Josep M. de Casacuberta i Joan Coromines.³ Després d'una tasca complexa:

Per acomplir dignament aquesta tasca els lingüistes de la Secció es lliuraren a estudis extensos de Toponímia comprenent, entre altres coses, recerques etimològiques, despullaments de textos antics per tal de conèixer la grafia medieval dels noms, i determinació de llur pronúncia actual. (*Llista*, 1933, p. 5)

3. Sobre la participació de Fabra en la ponència («era Fabra ben sovint qui assenyalava amb arguments molt fermes la resolució que convenia prendre») i la relació entre els diferents membres d'aquesta, vegeu Coromines, 1971, p. 404.

la ponència va presentar una llista amb els noms adequats a la normativa ortogràfica («es confeccionà una llista en què els municipis figuraven amb la mateixa denominació que ha estat oficial fins ara, però posada en forma catalana i en ortografia correcta» (*Llista*, 1933, p. 5)), però també amb canvis que restablien les formes catalanes quan havien estat castellanitzades:

La present nomenclatura conté, doncs, dues menes de canvis. Per una part els de caràcter ortogràfic (com *Llinars* en lloc de *Llinàs*) i de restabliment de la forma catalana dels noms castellanitzats (per exemple, *Vilalba* per *Villalba*). (*Llista*, 1933, p. 6)

Es tracta, doncs, de la primera llista dels noms dels municipis de Catalunya normalitzats ortogràficament, una baula més dins el procés general de codificació de la llengua catalana per assolir un ús públic normalitzat. En aquest mateix sentit, trobem també una referència a un «nomenclàtor de pobles valencians que examinarà una ponència constituïda pels senyors Fabra, Coromines i Casacuberta» a l'acta del 4 de novembre de 1935 (Fabra, 2013, p. 460), un projecte del qual no tenim més informació i que devia quedar aturat per la Guerra Civil.⁴

3. L'ÚS DE LA TOPONÍMIA I L'ANTROPONÍMIA EN LES OBRES NORMATIVES

Les obres de codificació i normativització fabrianes incorporen alguns topònims i antropònims en l'exemplificació, que, encara que no sigui un recurs sistemàtic, reflecteixen la preocupació de Fabra per completar la fixació del lèxic, també quant als noms propis.

En la *Gramàtica* de 1912, de manera coincident amb la «Breu llista de noms geogràfics» posterior, en la toponímia predominen els exònims (en oposició amb la forma castellana): *Asof* (castellà *Azof*), *Betlèm* (*Belén*), *Berlìn* (*Berlín*), *Bordèus* (*Burdeos*), *Caire* (*Cairo*), *Casp* (*Caspe*), *Xina* (*China*), *Oscà* (*Huesca*), *Jerusalèm* (*Jerusalen*), *Nil* (*Nilo*), *Olimp* (*Olimpo*), etc.

De la mateixa manera, en els antropònims hi ha un especial interès pels noms dels autors més significatius i pels noms de la tradició grecolatina i bíblica per acabar de dotar la llengua d'uns recursos adequats per a l'expressió apropiada en un registre culte: *Dant* (*Dante*), *Enèas* (*Eneas*), *Erasme* (*Erasmus*), *Isaïes* (*Isaías*),

4. I encara pel que fa a tasques de fixació toponímica, Marcet i Solà (1998, p. 1908) recullen la informació de Duran i Sanpere (1934, p.18) sobre la participació de Fabra en la ponència de retolació dels carrers de l'Ajuntament de Barcelona, una participació sobre la qual ni en aquell moment ni ara tampoc no se n'ha pogut obtenir cap informació més detallada (agraïm la informació facilitada per Jesús Portavella i Isidoro, especialista en la denominació dels carrers de Barcelona i autor del *Diccionari nomenclàtor de les vies públiques de Barcelona* (2010)).

Isop (*Esopo*), etc. I a vegades, com a la *Gramàtica catalana* (Fabra, 2009 [1933], p. 145), hi apareixen simultàniament topònims i antropònims («Les tres lletres *y* (en tant que no forma part del dígraf *ny*), *k* i *w* no apareixen sinó en alguns noms propis i mots estrangers. Ex.: *Layret*, *York*, *darwinisme*.»).

Hi ha algun aspecte que apareix a diverses obres, com el tractament de *j* davant *e* en antropònims d'origen culte: ja figura a la *Càtedra de Llengua Catalana* (1912-1913). *Apunts anònims*, on fa servir com a exemples *Jesús*, *Jerusalem* i *Jeroni*:

Però ens trobem amb els mots savis en els quals generalment es conserva l'etimologia. Queden així algunes poques paraules d'excepció, que són casos generalment davant dels nexes *-ect-* i *-ecc-*, com *projecte*, *projecció*. Ultra això queden alguns noms propis, com *Jesús*, *Jerusalem*, *Jeroni*. (Fabra, 2006 [1912-1913], p. 740)

A les *Normes ortogràfiques* (1913) manté aquests tres exemples i hi afegeix *Jeremies*. Posteriorment, a la *Gramàtica* (1918-1933) es mantenen tots quatre noms, però en dos hi ha canvis en la forma ortogràfica: *Jerònim*, amb accent i *-m* final, i *Jeremias*, acabat en *-as* i no *-es*. A l'*Ortografia* (1925), però, recupera les formes *Jeroni* i *Jeremies* (en lloc de *Jerònim* i *Jeremias*) i hi afegeix *Jehovà*.

Finalment, a la conversa 495 (1923) podem llegir, encara que de manera molt concisa, el motiu d'aquestes fluctuacions en el cas concret de *Jeroni*, que no remeten a aspectes estrictament ortogràfics, sinó que s'insereixen en una reflexió sobre la coexistència de formes cultes i més populars («Així mateix, al costat de *Bernat* i *Jeroni*, poden admetre's, creiem nosaltres, *Bernard* i *Jerònim*» (Fabra, 2010 [1923], p. 541-542)).

A banda dels topònims i antropònims inclosos com a exemples en les *Normes ortogràfiques*, l'*Ortografia*, el *Diccionari ortogràfic* i la *Gramàtica* (i obres relacionades amb aquesta), també són molt significatius els que apareixen al *Diccionari general de la llengua catalana*. En aquest cas, més que un estudi detallat de tots els que hi figuren —molts dels quals corresponen a topònims amb una forma fixada que no presenten cap dificultat o vacil·lació ortogràfica—, podria resultar interessant analitzar les esmenes al DGLC, a fi de comprovar si podrien assenyalar un canvi o evolució del criteri aplicat a l'hora de confegir la «Breu llista de noms geogràfics» de la segona edició del DOrt.

Tanmateix, a la pràctica, les esmenes relacionades amb l'onomàstica són poc nombroses i en algun cas ni s'hi van acabar d'introduir, com la proposta de Fabra en la segona llista d'esmenes de l'any 1948 d'afegir l'article al topònim *Alguer* (que apareixia a l'entrada *alguerès*: «de la ciutat d'Alguer», «parlat a Alguer»), la qual, com indicàvem, no es va incorporar al DGLC, sense que en sapiguem, però, el motiu.

Dues esmenes que sí que s'hi van introduir són de caràcter ortogràfic: l'addició de dièresi al topònim *Ucraïna*, en lloc d'*Ucraina* (a l'entrada *ucraïnà*: «Natural d'Ucraina» (1932), que passa ser *ucraïnès*: «Natural d'Ucraïna») i la supressió de l'accent a l'antropònim *Apolló* (a l'entrada *apollini*), que en la llista esmenes consta amb la forma *Apollo*.

I, finalment, s'hi introdueix l'adjectiu *pirinenc*, que implica que hi aparegui la forma *els Pirineus* («Relatiu o pertanyent als Pirineus»).

4. CRITERIS SOBRE LA FIXACIÓ DE LA TOPONÍMIA I L'ANTROPONÍMIA: LES «CONVERSES FILOLÒGIQUES»

La intervenció de Fabra en l'onomàstica catalana se centra, com constaten els apartats anteriors, en la fixació ortogràfica i bàsicament es veu a través de la selecció de les formes escrites dels topònims i dels antropònims. Tenim sobretot, doncs, uns casos concrets inclosos en les obres normatives —ortografia, gramàtica i diccionari—, però el que no hi ha en aquestes obres és una reflexió sobre els criteris per emprar unes formes o unes altres des del punt de vista lingüístic i onomàstic més enllà de la determinació de la forma ortogràfica.

És a les «Converses filològiques» on, gràcies al seu format peculiar i d'acord amb la finalitat que perseguen, finalment trobem la reflexió sobre els criteris seguits a l'hora de seleccionar unes formes i no unes altres. Com s'ha remarcat repetidament, les «Converses» són una obra que permet la meditació i la teorització sobre la llengua, i en la qual Fabra mostra una gran capacitat d'argumentació i de sensibilitat lingüística, el que sovint s'ha qualificat com a «sentit de la llengua»: «Un lloc preeminent en la producció gramàtica de Pompeu Fabra tenen les seves “Converses filològiques”, que edità el diari *La Publicitat* des de 1919, i que són potser el millor exemple del seu admirable sentit de la llengua, de la capacitat d'argumentació a partir d'uns fonaments sòlids de lingüística» (Martí, 2005, p. 86).

A més de referències a noms propis en converses que tracten sobre aspectes que no són específics de l'onomàstica (com, a la conversa 17 (Fabra, 2010 [1919], p. 151), la selecció de *s* o *ss* en els mots d'origen erudit a partir de l'etimologia i no de la pronúncia, *Àsia* i no *Àssia* o *Eusebi* i no *Eussebi*), hi ha diverses converses dedicades exclusivament a qüestions sobre toponímia i unes altres, sobre antroponímia.

4.1. *Converses sobre toponímia*

L'aspecte de la toponímia més tractat per Fabra seria l'adaptació dels topònims estrangers o exògens, és a dir, l'exonímia. En algunes converses, els topònims hi

tenen una importància significativa, però no són l'eix central del text, com en el cas de l'ús de grafies que no posseeix el català en les transcripcions de llengües que originàriament tampoc no tenen aquelles grafies —com el persa, l'àrab, el turc, el grec, el rus, etc.—, però que hem rebut a través de llengües que han fet de pont —com l'anglès, l'alemany o el francès— entre la llengua originària i el català, una situació que ha generat formes com *Larache* o *Marrakesch* (conversa 184 (Fabra, 2010 [1920], p. 307)), en què la *ch* no prové de la llengua originària. En canvi n'hi ha unes altres que sí que se centren específicament en el criteri d'adaptació de la toponímia estrangera, com les converses 665, 669, 670 i sobretot les 685-686 i la 839.

A les converses 665, 669 i 670, Fabra parla sobre el canvi, que considera precipitat, de la forma *Tetuan* per *Tetuà* a *La Publicitat*; en aquestes converses, a més d'explicar que el català admet els finals en *-n* (com *Berlín*, *Dublín*, *Ceilan*, *Joan*, *Ramon*, *pregon*, *gran*, etc.), i que en aquests casos no impliquen cap tipus de castellanització, reflexiona sobre els criteris d'ús dels exònims:

A part que és cosa sabuda que avui es tendeix més aviat a respectar els noms geogràfics estrangers que no pas traduir-los o introduir-hi qualsevol modificació [...] ¿És —pregunta el senyor J. V.— que hem d'escriure *Berlí*, *Dublí*, *Ceilà*, etc.? I dient-se *Joan*, signa la seva carta *Joà*. (Conversa 665; Fabra, 2010 [1925], p. 672)

Fabra, doncs, considera que el criteri general en aquell moment és respectar els topònims estrangers que no tenen forma catalana i no traduir-los ni modificar-los de manera arbitrària.

Posteriorment, les converses 685 i 686 tractaran detalladament sobre aquest criteri a partir d'uns casos concrets: d'una banda, la traducció de *Santo Domingo* per *Sant Domènec* a la 685 i, de l'altra, les adaptacions de *Chicago* i *Manchester* com a *Xicago* i *Manxester* a la 686.

A la conversa 685, Fabra es mostra contrari a la traducció dels topònims estrangers que no tenen una forma històrica en català perquè les traduccions poden desorientar geogràficament i crear la sensació que el topònim correspon a algun lloc del domini lingüístic català:

En llegir, en un diari d'avui, «l'arquebisbe de *Sant Domènec*», no hem caigut que es tractava de la república de *Santo Domingo* fins que, més endavant, el context ens ha assabentat que, amb aquella denominació, es designava aquesta república antillana. Per què aquesta mania de traduir els noms geogràfics? (Conversa 685; Fabra, 2010 [1925], p. 689)

Considera, a més, que la traducció —innecessària— s'aplica sobretot als noms espanyols:

Hem notat, però, que aquesta mania es limita als noms espanyols. A ningú no se li ocorrerà, per exemple, d'anomenar *Sant Esteve* la ciutat francesa de *Saint Étienne* o *Riu Gener* la ciutat de *Rio Janeiro*. (Conversa 685; Fabra, 2010 [1925], p. 689)

La conclusió és que la traducció no és una pràctica necessària ni positiva per a la llengua catalana i que l'ús de formes com *Santo Domingo* o *San Francisco* no tenen una incidència negativa en la vitalitat de la llengua:

No ens prenguem, doncs, aquest treball, que més aviat és una manifestació de provincianisme: el català no patirà gens perquè, en designar ciutats de nom espanyol, els deixin llur denominació espanyola, i acceptem *Santo Domingo*, *San Francisco*, etc., com acceptem *Saint-Étienne*, *Annobom*, *Zuyder See*, etc., etc. (Conversa 685; Fabra, 2010 [1925], p. 689)

A la conversa 686 parla específicament sobre l'aspecte que tractava en la conversa 184: l'ús de grafies que no posseeix la llengua catalana en topònims exògens. Aquí s'atura en la diferenciació entre els topònims que provenen de llengües d'altres alfabetos (en què considera que no cal emprar grafies com la *ch* o *sh*) i els que provenen de llengües que fan servir també l'alfabet llatí, en què no cal fer adaptacions sinó respectar la forma originària quan no té una denominació històrica en català. En el primer cas, si prové, per exemple, del xinès, cal fer servir les grafies del català, *Manxúria* i no *Manchúria*, mentre que en el segon sí que es mantindrien les grafies originàries, *Chicago*, *Manchester*, *Cherburg* i no *Xicago*, *Manxester*, *Xerburg*:

[...] les grafies *Pechora*, *Kamchatka*, *Manxúria*, ens semblen, en català, absurdes, puix que, ací, el dígraf *ch*, estrany al català, no és tampoc originari, no figura en el mot rus, etc., sinó únicament en la seva transcripció anglesa o francesa. [...] Però el cas de *Chicago* i *Manchester* és tot altre, puix que ací el dígraf *ch* figura en la grafia originària, i si perquè *ch* és un dígraf no català hi substituïm *ch* per *x*, llavors escriurem, per igual raó *Xerburg* (per *Cherburg*), *Xató-Tierrí* (per *Château-Tierry*) [...] No creiem que ningú estigui disposat a escriure *Xató-Tierry* o *Xarenton*; però llavors, per què *Xicago* o *Manxester*? (Conversa 686; Fabra, 2010 [1925], p. 690)

La conclusió de Fabra és clara: «Nosaltres no sabríem aprovar el canvi de *ch* en *x* en mots com *Chicago*, *Manchester*, *Charleston*, etc.» (conversa 686; Fabra, 2010 [1925], p. 690).

Finalment, a la conversa 839 (de l'any 1928) fa una recapitulació dels principals criteris que fins aquell moment han aparegut en converses anteriors. Fabra remarca la dificultat⁵ d'aplicar un criteri sistemàtic a l'hora d'escriure els topò-

5. Parla sobre «els disbarats que es cometen en la nomenclatura de les ciutats estrangeres» (Fabra, 2010 [1928], p. 803).

nims estrangers («l'adaptació al català dels noms geogràfics suscita una sèrie de qüestions no gens fàcils de resoldre i que exigeixen evidentment aquell estudi sistemàtic» (Fabra, 2010 [1928], p. 803)).

I parteix de la diferenciació bàsica entre els topònims que tenen forma en català (els que considera «catalanitzats») i els que no en tenen i en què cal emprar la forma originària:

En primer lloc hi ha la qüestió àrdua de quins són els noms que hem de sotmetre a una catalanització i quins els que hem de deixar intactes. Tothom està d'acord a escriure *Nàpols*, *Londres*, *Viena* (catalanitzats); suposem que tothom està d'acord a escriure *Reims*, *Oporto*, *York* (intactes). (Conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803)

El criteri fonamental és senzill: fem servir la forma catalana en el cas de topònims que tenen una forma històrica catalanitzada, mentre que la resta es mantenen, com diu Fabra, *intactes*.

Malgrat que és un criteri aparentment simple, en alguns casos resulta difícil de determinar si una forma correspon realment a una catalanització històrica del nom originari o si és algun tipus d'adaptació parcial o prové d'una llengua intermèdia: «però hi ha molts noms en què hom vacil·la entre la forma intacta i una forma més o menys catalanitzada» (conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803).

Com ja assenyalava en converses anteriors, mostra una preocupació especial per la intervenció de llengües entre la forma en la llengua originària i la forma en català, perquè, si no tenen forma en català, s'ha de fer servir la de la llengua d'origen i no les formes rebudes principalment a través del castellà, el francès o l'anglès: «En tot cas cal no caure en l'error de respectar com a originals les adaptacions castellanes: podem dubtar entre *Milà* i *Milano*, però no entre *Milà* i *Milán*» (conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803).

La segona part de la conversa 839 se centra en l'aspecte ortogràfic, en què es referma en el criteri d'emprar grafies alienes al català solament en els topònims de llengües que comparteixen el mateix alfabet que el català, però de no fer-les servir quan provenen d'altres alfabets:

La cosa més racional sembla que és (sempre en el cas de noms no catalanitzats) de respectar l'ortografia originària quan es tracta de mots d'una llengua que empra l'alfabet llatí, i d'aquí l'admissió dels símbols *k*, *y*, *w*, *ch*, *sh*, etc.; però no emprar, en canvi, cap d'aquests símbols quan es tracta de mots de llengües com el rus o l'àrab, que empren altres alfabets: els tals símbols, en aquests mots, no són sinó transcripcions angleses o alemanyes que no té cap solta que siguin respectades en català. (Conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803)

En aquesta conversa, Fabra va, però, molt més enllà que a les precedents i fa referència també a aspectes més detallats i precisos a l'hora d'aplicar el criteri anterior, un criteri que resulta molt general si tenim en compte les dificultats concretes perquè hi ha moltes llengües i sistemes diferents. En primer lloc, es refereix a les llengües que, malgrat que fan servir l'alfabet llatí, empen grafies difícils de reproduir:

[...] no deixen de presentar-se dificultats difícils de resoldre: el romanès, el txec, per exemple, tot emprant l'alfabet llatí, usen un gran nombre de lletres modificades i, no existint aquestes lletres en les nostres impremtes, ¿com cal transcriure-les? (Conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803)

En segon lloc, i també per primera vegada, pren en consideració el fet que algunes llengües d'alfabets diferents ja hagin seleccionat l'ús d'unes grafies concretes a l'hora de fer servir els seus noms en l'alfabet llatí; aquest és un aspecte que reflecteix la complexitat de l'exonímia, perquè no hi ha una única situació (topònims estrangers en alfabet llatí i topònims estrangers en altres alfabets), sinó que en aquest darrer cas hi ha diverses possibilitats i no es pot considerar que les formes d'ús més general internacionalment provinguin sempre del francès o l'anglès, sinó que en casos com el rus poden provenir d'un criteri propi d'aquella llengua:

Per altra part, en llengües com el rus, ens trobem que certes transcripcions (*k*, *kh*, etc.) tenen, pot dir-se, un caràcter internacional pel fet d'emprar-les els mateixos russos quan escriuen llur noms en caràcters llatins. ¿Les respectarem en aquest cas? (Conversa 839; Fabra, 2010 [1925], p. 803)

I finalment, com a mostra de la complexitat que no havia recollit fins a aquesta conversa, encara es refereix a la problemàtica de la transcripció dels símbols que representen sons que no té el català i també a la dificultat de saber la forma real del topònim en la llengua originària:

Així *Helsingfors* és el nom suec, no el finlandès, de la capital de Finlàndia. El senyor Dalmau condemna amb raó l'adopció d'aquell nom: però ¿qui, del Pirineu enllà, no escriu *Lérida* en lloc de *Lleida*? (Conversa 839; Fabra, 2010 [1928], p. 803)

Si comparem el criteri que Fabra exposa clarament a les «Converses» amb els topònims que figuren a la «Breu llista de noms geogràfics» de la segona edició del DOrt, sembla que en pocs anys (la «Breu llista» és de 1923 i aquestes converses són bàsicament de 1925 i 1928) hi va haver un canvi que afectava els topònims estrangers de llengües que també fan servir l'alfabet llatí, ja que a la «Breu llista» hi havia formes com *Alasca*, *Estutgard*, *Francfort* o *Lubec* en què la forma originà-

ria (*Alaska, Stuttgart, Frankfurt i Lübeck*) havia estat adaptada ortogràficament, mentre que el criteri que Fabra defensava a les converses 685, 686 i 839 és que en aquests casos s'havien de mantenir les formes originàries i no fer-hi adaptacions gràfiques. Una divergència també ben palesa en el cas de la forma *Dresde* de la «Breu llista», que, malgrat les matisacions prosòdiques (en aquest cas és una *-n* final en un mot no agut, com *Bremen, Essen, Southampton, Eindhoven, Bergen* o *Copenhagen*), contrasta amb el plantejament que s'exposa a les converses 665, 669 i 670 sobre la innecessària supressió de la *-n* final, en mots aguts, com en el cas de *Tetuà* en lloc de *Tetuan* (i en què precisament recorre a exemples com *Berlí, Dublí i Ceilà* per fer ben visible l'absurditat d'aquesta pràctica).

En els altres casos de divergència, com que no apareixen en obres posteriors, com al *Diccionari general de la llengua catalana*,⁶ no sabem si haurien estat modificats d'acord amb el criteri que exposa a les «Converses» o si algun d'aquests casos s'hauria mantingut sense coincidir amb la forma originària perquè no considerava que fossin una adaptació sinó formes històriques en català (potser podríem trobar en la documentació històrica *Lubec* —malgrat l'ús de *Lubeck* al segle XIX, tant a Valentí Almirall (1886, p. 277) com a Salvador Bové (1894, p. 110)— i *Francfort*⁷ —on, per exemple, es va publicar l'*Ars magna general* lul·liana el 1596—, però aquests casos contrasten amb *Alasca*, que no apareixeria fins a una època més moderna).

En el cas dels topònims que provenen de llengües amb altres alfabetes, sí que es pot comprovar que mantenen el criteri de no emprar grafies de llengües intermèdies i s'adapten al català, com *Hong-Cong* (amb *c-*, *Cong* i no *Kong*) o *Xang-Hai* (amb *x* i no *sh*, *Shangai*), de la mateixa manera que a les *Converses* trobem *Xexuan* (conversa 665) referit a *Sichuan*.

4.2. *Converses sobre antroponímia*

Les qüestions sobre antroponímia que tracta a les «Converses» són diverses i no afecten solament aspectes ortogràfics.

Tal com succeeix amb els topònims, a vegades les referències a l'antroponímia figuren com a exemples en temes de caràcter general, com els noms *Eusebi* i *Cèsar* (i no *Eussebi* i *Cèssar*) a la conversa 17 (Fabra, 2010 [1919], p. 152), en què parla sobre el tractament de la *s* en els mots d'origen erudit (i on també fa servir

6. Al DGLC hi ha algun canvi, com en el cas de *Laci* (en lloc de *Làcium*, a l'entrada *laci*), però s'hi mantenen formes com *Francfort* (s. v. *dieta*) o *Indo-Xina* (s. v. *indo-xinès*).

7. Les formes *Lubec* i *Francfort*, però, no consten al Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), si bé ja apareixen posteriorment al Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC).

com a exemple el topònim *Àsia*), o *Prosèrpina* a la conversa 135 (Fabra, 2010 [1920], p. 266), en què es mostra favorable al restabliment de l'accentuació clàssica en aquells casos on hi ha hagut una dislocació de l'accent.

Dins els aspectes ortogràfics en converses dedicades a qüestions més generals, les converses 635 i 636 tracten sobre l'adaptació o no de grafies estrangeres en els antropònims, de la mateixa manera que abans hem vist que ho havia fet en altres converses sobre els topònims. A la 635 (Fabra, 2010 [1925], p. 647) pren com a exemple *Nietzsche* (que assenyala que «trobàvem [...] escrit *Nietxe!*») i a la 636 (Fabra, 2010 [1925], p. 648), antropònims com *Shaw*, *Shelley* i *Cavendish* per confirmar que la *sh* no s'ha de canviar per *x* en aquest tipus de noms.

Però també hi ha converses dedicades plenament a aspectes concrets de l'antroponímia, com la conversa 495 (Fabra, 2010 [1923], p. 541-542), en què parla de les evolucions populars dels noms propis de persona i la possibilitat d'emprar formes de caràcter culte més properes a l'originària, com en el cas de *Cristòfor* enfront de la popular *Cristòfol*, de la mateixa manera que ja s'havia produït en noms com *Manuel*, *Rafael* i *Eulàlia* en lloc de *Manel*, *Rafel* i *Eulària*.

A la 722 (Fabra, 2010 [1926], p. 717) (que continua a la 723), el nom *Lluís* (referit a Lluís Nicolau d'Olwer) li serveix per parlar de l'abreviatura de la palatal lateral en posició inicial, si havia de ser *L.* o *Ll.* Una qüestió ortogràfica, com també ho és l'escriptura de *Caïm* enfront de *Caïn* a la conversa 870 (Fabra, 2010 [1913], p. 882).

Finalment, la conversa 790 (Fabra, 2010 [1927], p. 768) tracta sobre les formes hipocorístiques (com *Nuri* de *Núria* o *Hortensi* d'*Hortènsia*) i l'ús de les variants antroponímiques segons el registre. El contingut d'aquesta conversa breu, però, resulta més complex que el que podria semblar a primer cop d'ull: Fabra considera que en documents oficials la persona signaria com a *Núria* i no com a *Nuri*, de la mateixa manera que passaria en casos com *Francesc* i *Joaquim* (i no *Cesc* o *Quim*), però, tanmateix, va més enllà i qüestiona els qui condemnen l'ús de *Nuri* (s'entén que en altres registres) mentre que considerarien acceptable les formes *Cesc*, *Cisquet*, *Quim*, *Quimet*, *Pep*, *Pepet* o *Po* referits als noms *Francesc*, *Joaquim* i *Josep*. En aquesta conversa, doncs, acaba plantejant també la diferent valoració en aquell moment de l'ús de les formes familiars o col·loquials dels noms femenins, que devien, si n'interpretem correctament el contingut, tenir una consideració més negativa i un ús més restrictiu que els masculins.

5. CONCLUSIONS

Encara que Fabra no va dedicar treballs específics al camp de l'onomàstica,⁸ com hem vist, té en compte la toponímia i l'antroponímia en la seva obra i en el seu projecte lingüístic. L'aspecte més remarcable seria precisament aquest, que Fabra considera l'onomàstica com una peça més del complex engranatge de la llengua i que, com a tal, forma part del procés general de codificació, normativització i normalització del català. I malgrat que no és un aspecte que vagi tractar de manera extensa, l'anàlisi de les seves aportacions i com la toponímia i l'antroponímia es tenen en compte en la xarxa d'obres que van construir l'ortografia i la normativa moderna de la llengua catalana pot resultar fins a cert punt sorprenent, perquè és possible que sigui un fet força desconegut.

A banda de la presència de topònims i antropònims com a exemples —en què cal tenir present el valor que sempre s'ha destacat que tenen els exemples en Fabra, com a extensió d'aspectes no desenvolupats—, potser no ha estat tan coneguda la seva participació en treballs específics sobre onomàstica, que, a més, tenien una gran rellevància dins el projecte lingüístic global, com la planificació del *Diccionari toponímic i onomàstic català* o la participació en la ponència encarregada de realitzar la llista dels noms dels municipis de Catalunya.

Malgrat aquests aspectes, que estan relacionats directament amb la toponímia catalana, segurament caldria considerar que la principal preocupació de Fabra en el camp de l'onomàstica se centra en l'exonímia, concretament en els criteris d'adaptació dels topònims estrangers. En aquest àmbit no solament fa unes propostes concretes a la «Breu llista de noms geogràfics» de la segona edició del *Diccionari ortogràfic* (1923), sinó que més endavant a les «Converses filològiques» també trobem les seves reflexions i la proposta d'uns criteris.

En aquests criteris tornem a trobar el sentit de la llengua de Fabra, ponderat i curós també en un camp en què no era especialista. I, precisament, encara pot cridar més l'atenció la perspiciàcia de Fabra en una qüestió poc tractada fins aquell moment com l'exonímia, si tenim en compte que fins avui arriben plantejaments de caràcter arcaïtzant o intervencionista, els quals ell ja havia descartat perquè considerava que no suposaven un avenç per a la llengua i perquè, a més, podien provocar desorientació geogràfica. En aquest sentit, la lectura de les reflexions sobre els criteris d'adaptació de l'exonímia tenen plena vigència i sorprenen per la seva contemporaneïtat i lucidesa. L'aportació de Fabra sobre l'exonímia, malgrat

8. Contràriament, en el cas de la llengua catalana hi ha força casos de lingüistes que no són pròpiament onomasiòlegs i que, malgrat l'especialització en dialectologia, gramàtica històrica, etc., sí que hi han dedicat una part de la seva recerca i del seu interès, com seria, per exemple, el cas de Joan Veny.

que és concisa quantitativament, és important pel valor lingüístic que va tenir en aquell moment i, en molts aspectes, encara avui.⁹

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALMIRALL, Valentí (1886). *Lo catalanisme*. Barcelona: Llibreria Verdager.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (2005). «Pompeu Fabra, entre el país i la llengua». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 1: *Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 23-53.
- (2007). *L'Institut d'Estudis Catalans i els treballs de llengua i literatura catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BOVÉ I SALVADOR, Salvador (1894). *Institucions de Catalunya*. Barcelona: La Catalana.
- COROMINES, Joan (1971). «Els mestres recordats. Pompeu Fabra». A: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 393-417.
- COROMINES, Joan [et al.] (1989). *Onomasticon cataloniae*. Vol. I. Barcelona: Curial.
- DURAN I SANPERE, Agustí (1934). «Pompeu Fabra i els noms dels carrers de Barcelona». A: *Homenatge a Pompeu Fabra (dia 28 de gener de 1934)*. Badalona: Associació de la Premsa de Badalona.
- FABRA, Pompeu (1923). *Diccionari ortogràfic*. 2a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2005 [1912]). *Gramàtica de la llengua catalana*. A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 1: *Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 441-946.
- (2006 [1912-1913]). *Càtedra de llengua catalana (1912-1913)*. *Apunts anònims*. A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 2: *Sil·labari. Gramàtiques de 1918 (curs mitjà), 1928, 1929, 1941. Cursos orals*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 707-771.
- (2009 [1933]). *Gramàtica catalana*. 7a ed. A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 6: *Gramàtiques de 1918/1933, 1946, 1956*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 137-271.
- (2010 [1919-1947]). *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 7: *Converses filològiques*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2010.
- (2013). *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll.

9. Malgrat el caràcter anecdòtic, i per refermar el que ara assenyàvem, podríem recordar com la lectura de les converses 685 i 686, en una reunió del projecte del *Nomenclàtor mundial* que actualment està portant a terme la Comissió de Toponímia de Catalunya, va sobtar molt, tant per les explicacions de Fabra com pels exemples —que coincidien amb casos que s'estaven debatent—, de manera que hi va haver qui va pensar que el fragment que es llegia era un redactat sobre el projecte i no paraules escrites per Fabra l'any 1925.

- Llista dels noms dels municipis de Catalunya dreçada per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans amb la col·laboració de la ponència de Divisió Territorial* (1933). Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- MARCE, Pere; SOLÀ, Joan (1998). *Història de la lingüística catalana 1775-1900: Repertori crític*. Girona: Universitat de Girona; Vic: Eumo: Universitat de Vic. 2 v.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2005). «Aproximació a Pompeu Fabra». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 1: *Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, p. 55-92.
- Memòria sobre la preparació del diccionari de toponímia i onomàstica catalanes presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excel·lentíssim Senyor President de la Mancomunitat de Catalunya* (1922). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MIRACLE, Josep (1968). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Aymà.
- MORAN, Josep (2012). «Josep M. de Casacuberta i l'Institut d'Estudis Catalans». A: *Jospe M. de Casacuberta i Roger: Sessió en memòria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SEGARRA, Mila (2008). «L'obra ortogràfica de Pompeu Fabra». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 4: *Obra ortogràfica: Materials divulgatius (1925-1926)*. Barcelona: Raval-Proa; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2008, p. 13-64.